

מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה

עורך

חיים א' כהן

האקדמיה ללשון העברית

תוכן העניינים

ה	עם הספר
ט	דברי מבוא
העברית החדשה בראשיתה ובהתגבשותה	
3	עוזי אורנן מתי נולדה העברית החדשה?
17	משה אזר "לשון עתיקה במציאות חדשה" – בחינה מחודשת
33	חיים א' כהן קביעות תקן בלשון – חדשים גם ישנים
55	מרדכי מישור מאה שנה לכתיב ה"יליני"
לשונות סופרים	
ברכה דלמצקי-	
פישלר	
65	שלושה מטביעין זה על גב זה: בין מובאה לבכואה בלשון מאפו, מנדלי והזוז
105	יוחנן ברויאר חילופי סגנון בכתיבתו של עגנון על פי "תמול שלשום"
מציאות לשונית – עבר והווה	
143	יעל רשף המשכיות מול שינוי בהתגבשותה של העברית הבינונית: עיון במצבה של מערכת הפועל בראשית תקופת המנדט
אורה (רודריג)	
177	שורצולד התפתחויות מורפולוגיות בעברית סמני השיח בעברית של ימינו – מבט סינכרוני
211	זהר לבנת ודיאכרוני
אסתר ברוכובסקי-	
229	בר אבא תיאור העברית המדוברת – הרהורים, שאלות והצעות

קביעות תקן בלשון – חדשים גם ישנים

חיים א' כהן

לפני כתריסר שנים חשף רפאל ספן חוברת שעניינה תקנת הלשון, תיקון כתיבתם של סופרים בני הדור, וכותרתה "לתחיית שפת עבר ולהתפתחותה, על מוסדות כה"ק [כתבי הקודש] ולשון חז"ל". חוברת זו נתחברה בידי יצחק בן אשר ווארשאבסקי וראתה אור באודסה בשנת תרנ"ג (1893). על יסוד תאריך זה נתן ספן למאמרו את הכותרת "מאה שנה לעברית כהלכה"¹, רוצה לומר מאה שנה לעיסוק בשגיאות של דקדוק ושימושי לשון מתוך כוונה להביא לתיקונן. והשכיל ספן לציין בהערה שם שכוונתו לעיסוקם של מדקדקים ואנשי לשון בני התקופה החדשה, שכן "כידוע, המדקדקים בני ימי הביניים מזכירים בספריהם שגיאות ואי דיוקים בלשון המחברים בני זמנם". כיוון בדברים אלו אל פולמוסים ידועים דוגמת הפולמוסים שנתגלעו כבר לפני כאלף שנה בין תלמידי מנחם בן סרוק ודונש בן לברט.

צד שווה יש לאותם מדקדקים מימי הביניים ולאנשי הלשון בני הזמן החדש שנתנו דעתם לתיקון שיבושים ולעיקירתם; אלה גם אלה עסקו בדברים שכתבו זולתם: עמד פלוני וכתב כך, עמד חברו וטען כנגדו שלא כך היה ראוי שיכתוב כי אם כך. כאן אני מבקש לעסוק בסיעה גדולה אחרת של מתקני שיבושים שעמדה בעיקר בקרב יהדות אשכנז למן ימי הביניים המאוחרים ועד קרוב למאה התשע-עשרה, ושעניינה היה לא בדברים שכותבים זולתם כי אם בתיקון ההגייה הנשמעת בפיהם של מתפללים ולומדים. עיקר עיסוקם של אלו בלשון התפילה היה, בהגיית המילות בפי ההמון, ומכאן בתיקון שיבושים שנפלו בסידורים מנוקדים. העוסקים בזה, מהם שהיו בעלי מלאכה אחת וזה היה עיקר עיסוקם, רובם בני דור ההשכלה ודור ההשכלה המוקדמת², ומהם, ולא מעטים הם, בני בית המדרש הישן שקדמו הרבה לתקופת ההשכלה ושנודעו בעולם התורה כבעלי תלמוד וסברה, אלא שלא משכו ידיהם גם מענייני הלשון ועסקו בהם מפעם לפעם כמין פרפראות לחכמה. קו אחד מייחד את רובם – לשון התפילה נראתה להם כדבר הראוי לשינוי ותיקון

1. ספן, עמ' 321.

2. לעניין מונח זה וטיבו ראה פיינר, עמ' 46-56.

בכל מקום שהדבר צריך לפי דעתם. את השינוי ואת התיקון תבעו והעמידו לרוב על פי תבנית לשון המקרא; פעמים שנתנו דעתם גם לצורות לשון שמחוץ למקרא, בעיקר באשר לאותן מילים שאין להם סמך במקרא, אך לדבר אחד רובם ככולם לא נתנו דעתם כדבר שיש לסמוך עליו: למקובל ולמצוי בפי ההמון. ההמון המון הוא, ומעשיו צריכים תיקון. "פוק חזי מאי עמא דבר" לא עלה על דעתם בעניין זה כלל. תנועה זו של תיקון אחר תיקון הביאה שינוי גדול במסורת אשכנז הניבטת מסידור התפילה האשכנזי, בהרחיקה ממנה צורות ישנות וטובות שהילכו בה בכמסורת לשונן של שאר עדות ישראל.

משהחל תהליך חידושו של הדיבור העברי בארץ ישראל לפני כמאה שנה ויותר נתעצמה מאוד, בדרך הטבע, פעולתם של בעלי תקנת הלשון. לשון הדיבור החדשה הצומחת ועולה נטע רך הייתה, הצריך ליד מכוונת והניתן להכוונה. מה שקשה (ולעתים קרובות בלתי אפשרי) לעשות בלשון שדובריה מיליונים רבים אפשר לעשות בלשון שדובריה מעטים והם לומדים אותה לא מפי אמם כי אם מפי מורים וספרים. ואולם משהפכה העברית להיות לשון דיבור טבעית ושוטפת בפי רבים, אלפים ורבבות, החלה מלאכה זו של תקנת הלשון להיות קשה. הלשון פילסה לה את דרכה כפי שפילסה, יותר ויותר בדרך הטבע, ואט אט הלך מעשה זה של תקנת הלשון ושקע.

יתרה מזו, עם התחדשותו והתרעננותו של חקר הלשון בארץ, עם הפנייה אל רבדיה השונים של העברית ואל מסורותיה השונות והמגוונות, החל אף לפוג טעמה של ההקפדה על תבנית לשון אחת השואבת בעיקר מן המקרא. נשתנו הטעמים בהעמדת הדקדוק העברי בן זמננו והותרה הרצועה (ולא בלשון גנאי הדברים נאמרים). כל מי שיעיין יפה בהחלטות שקיבלה האקדמיה ללשון העברית בעשרים השנים האחרונות וישווה אותן להחלטות ועד הלשון והאקדמיה עד לאותו זמן ימצא בהן קו ברור זה, שאמנם גם בימינו אין הכול רואים אותו בעין יפה, וכנגד הדורשים אותו לשבח יש שדורשים אותו לגנאי.

בדבריי כאן אעמיד עיון בשלוש תיבות שיש בהן דוגמה למעשים של ישן וחדש בתחום זה של העמדת תקן בלשון. שונים הם זה מזה בדרגת החידוש והתיקון שבהם. הצד השווה שבהם שכל אחד מהם, שעלה כבר בימים רחוקים, עדיין מקבל את ביטוי – אם בקול ענות גבורה אם בקול ענות חלושה – גם בימינו אלה.

א. שאתה

הכינוי לנוכח אתה ששייך הזיקה בראשו בא בסידור התפילה האשכנזי, בדפוסים המצויים, בשייך קמוצה: שְׂאֲתָה. כמה וכמה פעמים נקרית מילה זו בסידור התפילה,

מהן גם בתפילות היום-יום. כך למשל בברכת אמת ויציב שמברכות קריאת שמע: "אמת שאתה הוא ה' אלהינו ואלהי אבותינו", כך בברכת ההודאה שבתפילת העמידה: "מודים אנחנו לך שאתה הוא ה' אלהינו ואלוהי אבותינו", כך במנחה של שבת: "מנוחה שלמה שאתה רוצה בה", כך בברכה שנייה של ברכת המזון: "שאתה זן ומפרנס אותנו", כך בסיום תפילות גשם וטל: "שאתה הוא אלהינו", ועוד. בכלום, כאמור, השי"ן קמוצה.³

ניקוד זה, יחד עם הדרישה המפורשת להגות כך בתפילה, עולה כבר לפני כחמש מאות שנה, אם לא למעלה מזה. שְׁאַתָּה נמצא כבר בסידור פראג רע"ט (1519), ואמירה מפורשת בדבר נמצא בדברי ר' שבתי סופר, מדקדק הסידור הנודע בן המאה השבע-עשרה (להלן: רש"ס). כך ניקד בכל מקום בסידורו,⁴ ולא מדעתו כי אם מדעת גדולים שקדמוהו. ואלו דבריו בברכת אמת ויציב:⁵

שאתה – בכל מקום שנמצאת זאת המלה בתפלות צריך לקרות השי"ן בקמ"ץ כמו שהוא בפסוק שאתה מדבר עמי (שופטים ו'), וטעם הקמ"ץ כתבתי בחיבורי, וכן הוא בסדור מהרש"ל בשם סדור מהרא"ק.

לא רש"ס הוא אפוא הראשון התובע ניקוד זה. קדם לו ר' שלמה לוריא (מהרש"ל; 1510–1574) שנודע כאחד מגדולי התלמוד, שניקד כך בסידורו, ואף הוא משמו של מהרא"ק, ר' אברהם קלוזנר בן המאה הארבע-עשרה, שהיה מאבות מניחי מנהג אשכנז ושימש למהרש"ל מקור ראשון במעלה במעשיו בסידורו.⁶ סידורו של מהרש"ל לא הגיע לידינו, אך היה עדיין לפני רש"ס, המביא ממנו כחמש מאות מובאות.⁷ לעצם הניקוד בקמ"ץ – טעמו של רש"ס ונימוקו עמו, שכך הוא במקרא:

3. כאמור, בסידור האשכנזי הדברים אמורים. ראה שרביט, לשונה, עמ' 225. בסידוריהם של תימנים, ספרדים ושאר בני עדות המזרח הניקוד הוא שְׁאַתָּה, כצפוי וכמקובל. סידור ספרדי אחד היוצא בימינו מנקד שְׁאַתָּה, והוא סידור "איש מצליח". סידור זה אינו משקף מסורת של ממש; אדרבה, הוא גרוש במכוון ובמודע תיקונים של דקדוק העשויים ברובם על פי מה שהעמידו מתקני-מקלקלי הסידור האשכנזי שעליהם ידובר להלן. מה שנוסח הספרדים ועדות המזרח נמלט ממנו מצוי עתה באותו סידור המעמיד בנוסח התפילה הספרדי צורות מתוקנות לכאורה על פי סברה תוך עקירת מסורת אבות מושרשת ומתוך התעלמות מן העובדה שיש דקדוק גם למסורת אבות. ואכמ"ל.

4. עליו ועל סידורו וטיבו בדקדוק לשון התפילה ראה רייף, רש"ס; כהן, דקדוקי, עמ' 259–258.

5. סידור רש"ס, ב, עמ' 128.

6. ראה רייף, רש"ס, עמ' 32.

7. וראה רייף, מהרש"ל.

"שָׁאֲתָהּ מַדְבֵּר עִמִּי" (שופטים ו, יז). אכן כמה מדוקדק הוא דקדוק זה התובע בכל מקום בתפילה שָׁאֲתָהּ בהיסמכו על תיבה אחת ויחידה במקרא. כידוע, ש"יין הזיקה גופה לא מטיב לשון המקרא היא. מעט נמצאנה בלשון המקרא הקדומה, ובצורתה המקורית, בתנועת a קצרה ובהכפלה אחריה: בְּשֹׁמֵם (בראשית ו, ג), שְׁקִמְתִּי (שופטים ה, ז), ואף צורה זו, שָׁאֲתָהּ, המקיימת את התנועה המקורית אם כי בהארכה תמורת ההכפלה הנדרשת (הוא הקרוי "תשלום דגש"). בספרי המקרא המאוחרים, שבהם מתרבות היקרויותיה, נמצאנה כרגיל בסגול, ואף לפני עיצורים גרוניים ואל"ף בכללם, כגון שְׁאֵל (תהלים קמו, ה), שְׁאֲנִי (שיר השירים א, ו), שְׁאֲהֶבָה (שם שם, ז).⁸ מדקדקי התפילה שתבעו שָׁאֲתָהּ בקמץ דווקא העלימו עיניהם מן הכלל ולא דבקו אלא בפרט, בתיבה שאתה גופה כנתינתה במקרא. קל וחומר שהעלימו עיניהם מן המצוי כרגיל והרבה מאוד בלשון חז"ל, ובכלל זה תיבה זו עצמה, שאתה, הנקריית במשנה 16 פעמים ובספרות חז"ל לענפיה היא נמצאת למאות ולאלפים, ומשום כך מצויה הייתה הרבה בפיהם של לומדי תורה. בבואו להעמיד את דקדוקה של מילה זו בסידורו לא פנה רש"ס אל ההגייה המקובלת הנשמעת של מילה זו בפיהם של ישראל בלימודם ובתפילתם, שהגיית ההמון הזאת לא הייתה חשובה בעיניו כלום. את ניקודה והגייתה העמיד כצורתה בהופעתה היחידה במקרא, ונתלה בזה, כאמור, במהרש"ל ובמהרא"ק וכן בסידורי תפילה אחרים שקדמוהו. וכך בכל מקום שנקרתה מילה זו בדרכו ניקדה רש"ס בקמץ, ואפילו בקטעי משנה ותלמוד שבסידור התפילה עשה כן: כך באבות ב, יג: "וּכְשָׁאֲתָהּ מִתְפַּלֵּל" (סידור רש"ס, ג, עמ' 579), כך באבות ג, ז: "שָׁאֲתָהּ וּשְׁלַךְ שְׁלוֹ" (שם, עמ' 584),⁹ וכך גם במובאה מן התלמוד הבבלי (מגילה לא ע"א) שבסדר "ויתן לך" למוצאי שבת: "בכל מקום שָׁאֲתָהּ מוצא גדולתו של הקב"ה שם אתה מוצא ענוותנותו" (שם, עמ' 476). כך, כאמור, גם בסידור פראג רע"ט הנזכר לעיל.¹⁰

בדרך זו הלכו גם מדפיסי סידורים שבאו בעקבות סידורו של רש"ס, כגון ר' עזריאל מווילנה ובנו ר' אליה בסידורם¹¹ וזלמן הענא בסידורו "בית תפלה".¹² כך

8. ואף מתקיים בהם, כידוע, מגוון צורות, כגון שְׁאֲשִׁי בהכפלת הרי"ש (שיר השירים ה, ב); שְׁלֵמָה בתנועת a היסודית (שם א, ז); שְׁהֶם בשווא (קהלת ג, יח).
9. במשניות מנוקדות, כתבי יד ודפוסים, מנוקד שָׁאֲתָהּ. כך למשל בכ"י קאופמן למשנה ובמהדורות דפוס כמהדורות אלבק-ילון ועוד הרבה.
10. ואולם באבות ב, יג בסידור פראג רע"ט: וּכְשָׁאֲתָהּ; וראה עוד להלן.
11. סידור ר"ע ורי"א, דף כג ע"ב ועוד. אך במקום אחד בפרקי אבות שבסידורו, ורק שם, ניקדו שָׁאֲתָהּ (דף פט ע"ב); וראה על כך עוד להלן.
12. הענא, בית תפלה, דף יז ע"א.

אף כתב יצחק סטנוב ב"אגרת בית תפלה" שלו,¹³ וכך ניקדו וולף היידנהיים בסידורו "שפה ברורה" ובמחזוריו¹⁴ ויצחק זליגמן בער בסידורו "סדר עבודת ישראל"¹⁵ – כולם בעלי סידורים שנתנו דעתם ביותר ללשון התפילה ולתיקונה על פי דקדוק נאות.¹⁶ וכך הלך הדבר ונשתקע בסידורי אשכנז עד ימינו אלה, שברובם ככולם אתה מוצא שְׁאֲתָה בקמץ בכל מקום. מעטים ומיוחדים שבהם הותירו שְׁאֲתָה בסגול בבואם לנקד בפרקי אבות "וכשאתה מתפלל" (ב, יג), "שאתה ושלך שלו" (ג, ז), שכן נראה שחשו כאן היטב, ובצדק, שיש מקום להבחין בין תפילה לפרקי משנה, שלשון חכמים לעצמה.¹⁷ ביותר ניכר הדבר באשר ל"וכשאתה מתפלל": כאן נמצא סגול גם בסידורים מדוקדקים שהעמידו בקמץ אפילו את שאתה שבאבות ג, ז. כך הוא למשל בסידור פראג רע"ט, ב"בית תפלה" של הענא (דף סח ע"א), ב"סדר עבודת ישראל" של בער (עמ' 276) ועוד.¹⁸ אפשר שבבואם לנקד את וכשאתה ראו עצמם אותם מהדירי סידורים פטורים מן ההיזקקות לניקוד שבמקרא, שכן במקרא הוא שאתה ולא וכשאתה. במילים אחרות: "שְׁאֲתָה" לחדו ו"וכשאתה" לחדו.¹⁹ סיוע לתיקון זה בא אף מידיהם של פוסקי הלכה נחשבים באשכנז שעסקו בזה בעיקר בבואם לדון בסימן קפז בשולחן ערוך אורח חיים שעניינו "דיוקים בנוסח

13. סטנוב, אגרת בית תפלה, דף יח ע"א, סימן קעב, וכן חזר וכתב ב"ויעתר יצחק", עמ' מ, סימן קצא.
14. ראה למשל היידנהיים, ר"ה, דף כט ע"א. היידנהיים נתלה הרבה בסטנוב; ראה גולדשמידט, מחקרי, עמ' 431–432.
15. ראה בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 84.
16. ראה על כל אלו במאמרי כהן, דקדוקי, עמ' 259–260.
17. כך בסידור רע"ו ור"א (וכנוכר לעיל בהערה 11), ומסידורי זמננו כך למשל בסידור "תפלת כל פה" שבהוצאת אשכול למהדורותיו השונות, בסידור "רינת ישראל" שבההדרת שלמה טל ובסידורי ArtScroll-Mesorah Series היוצאים בארצות-הברית. ואולם במובאה מן התלמוד הבבלי הנטועה ב"ויתן לך" (ראה לעיל) ניקדו כולם בקמץ.
18. ויש שנמצא בהם להפך: באבות ג, ז ניקדו שְׁאֲתָה, אך לפני כן, באבות ב, יג, ניקדו וכשאתה דווקא. כך בכמה מסידורי ArtScroll-Mesorah Series של ימינו. כך כאמור גם בסידור רע"ו ור"א (וראה לעיל הערה 11), אך יציין שבמהדורה השנייה של סידורם תיקנו וניקדו בסגול גם את וכשאתה, וכך הוא גם במהדורה השלישית המכונה "דרך שיח השדה". על ניקוד שְׁאֲתָה באבות ג, ז בכמה מהדורות מאוחרות של משניות מנוקדות ראה שריבט, לשונה, עמ' 225.
19. גישה צרה זו מוכחת ממקום אחר: תיבת להניח שבכרכת התפילין תבעו בה דווקנים ניקוד לְהִנִּיחַ ולא לְהִנִּיחַ, וראייתם בעיקר מלשון הכתוב "לְהִנִּיחַ ברכה אל ביתך" (יחזקאל מד, ל). סמכו על הצורה הזאת, לְהִנִּיחַ, כדיוקה (והיא, כך, יחידאית במקרא), אף על פי שעניין זה של שימה יש ממנו במקרא גם בצורת הַנִּיחַ. ואכמ"ל בזה, וראה לפי שעה מ"מ [מאיר מדן], "להניח תפילין", לשוננו לעם יח (תשכ"ז), ד-ה, עמ' 139–141.

ברכת המזון".²⁰ התביעה להגות שאתה נמצאת ב"מטה משה" – ספר מנהגים נחשב לר' משה בן אברהם מפשמישל (בן דורו ומקומו של רש"ס), שכתב:²¹

שאתה זן ומפרנס השי"ן של מלת שאתה צריכה שתהיה נקודה בקמץ גדול שכן שאתה מדבר עמי בספר שופטים סי' ו' [...] ואם כן מזה הטעם גם פה צריכה שתהיה קמוצה וכן בשאר מקומות כמו בתפלת י"ח מודים אנחנו לך שאתה הוא כו', כן כתב מהר"ן בברכת המזון שלו.²²

מ"מטה משה" הביא ר' אליה שפירא מפראג בחיבורו הנודע "אליה רבה" (סימן קפז),²³ וכך הוא ב"מגן אברהם" לרבי אברהם גומבינר, מנושאי הכלים החשובים לשולחן ערוך הנדפס עמו על הדף, שכתב באותו סימן (ס"ק ג): "שאתה זן, קמץ תחת השי"ן", וכמוהו כתבו ר' יהודה אשכנזי בעל "באר היטב" (שם, ס"ק א) ור' ישראל מאיר הכהן בעל "משנה ברורה" (שם, ס"ק ב) – כולם מגדולי ההוראה באשכנז, ובעיקר האחרון, "משנה ברורה", שנעשה בדורנו חיבור הפסיקה המשפיע ביותר בקרב הציבור האשכנזי, ואף מחוץ לציבור זה.²⁴

ואולם צריך לומר שאף על פי שכך כתבו הפוסקים הנחשבים, ואף על פי שכך נדפס בסידורים, אין הדבר כן הלכה למעשה. בפי רוב המתפללים אין נשמע שאתה בקמץ כי אם שאתה בסגול, כדרכה של שי"ן הזיקה בכל מקום. מעשה שדנתי בדבר הזה בפני ציבור שתפילה נוסח אשכנזים היא לגביהם מעשה של יום-יום, ולא האמינו למראה עיניהם משראו שאתה בקמץ בסידור התפילה הזה שהם ממשימים בו בכל יום. הקמץ הזה העין אינה משגיחה בו בדרך כלל, כל שכן הפה.²⁵ הרי זו דוגמה לתיקון שפשט בכל סידורי התפילה האשכנזיים עד לימינו ממש – גם סידור הנדפס והולך בשעת כתיבת דברים אלו, אם אשכנזי הוא, מובטח לו שנדפס בו

20. כך היא כותרת הסימן בשולחן ערוך שם. כאמור לעיל, מילת שאתה נמצאת בברכה שנייה של ברכת המזון.

21. מטה משה, סימן שכ, עמ' קכב.

22. מהר"ן הנזכר כאן הוא ר' נתן בן שמשון שפירא (גרודנו, המאה השש-עשרה), בן זמנו של בעל "מטה משה", שכתב כן בסדר ברכת המזון שלו (לובלין של"ה); ראה עתה הוצאת אוצרנו, מהדורה שנייה, טורונטו תשנ"ח, עמ' טו, וראה יצחקי, לוח ארש, עמ' תנט, סימן ח.

23. ספר אליה רבה חיברו [...] מוהר"ר אליה שפירא, הוצאת מקור הספרים, ירושלים תשנ"ט, עמ' רנד.

24. וראה יצחקי, לוח ארש, שם (לעיל הערה 22), שציין לדברי הפוסקים בזה, ועליהם יש להוסיף את "מגן אברהם" שצוין כאן. וראה עוד שם שציין לכמה מסידורי אשכנז הישנים שנשמר בהם ניקוד שאתה.

25. וראה גם את הערת הנכוחה של יצחקי בזה (לוח ארש, שם).

שאתה בקמץ – אלא שאין השי"ן הקמוצה כאן אלא אות מתה, בחינת הלכה ואין מורים כן.

ב. זו-זו

כמה טרחו מדקדקים ומתקני לשון שבדורות האחרונים להעביר מן העולם את זו ככינוי הרמז לנקה. שלמה מירקין, הוא שלמה מורג ז"ל, מלין על השיבוש הזה ואומר: "כידוע אין זו אלא כינוי הזיקה" – דברים שכתב בימי חורפו, בשנת תש"ז (1947), במאמר שנתפרסם בכתב העת "החינוך" וכתרתו "על שיבושי הלשון ודרכי עקירתם".²⁶

בדרך זו הלכו שאר העוסקים בתקנת הלשון. פרץ (עמ' 175) פוסק: "אל תאמר אשה זו אמור אשה זו", אף שהוא מוצא לנכון להעיר ש"המבטא זה [...] הוא הנהגה המקובל בישראל של ימינו – אולם בכמה עדות של אירופה ושל ארצות המזרח התיכון המסורת היא זו – בשורוק (כגון מצה זו שאנו אוכלים)". וכן דחו את זו ככינוי הרמז גם אהרן בן-אור, אבא בנדויד, ראובן סיוון ואחרים. אין צריך לומר שכך פסקו גם מחברי "ודייק".²⁷

ואכן, וכפי שכבר ציין פרץ, זו היא ההגייה האשכנזית המקובלת. אשכנזים שמסורת אבותיהם בפיהם אומרים גם היום בליל הסדר "מצה זו",²⁸ ובמשך דורות קידשו אשכנזים את נשותיהם "בטבעת זו" (ורבים עדיין מקדשים בנוסח זה גם היום).

יצחק אבינרי דיבר טוב בזו האשכנזית והביא לה ראיות.²⁹ אלא שרוב דבריו של אבינרי, אף שדברי טעם היו, לא זכו שיתקבלו, ודעתו נותרה דעת מיעוט במקרה זה כבמקרים רבים.

ואכן כל עיקרה של ההלכה הקובעת שאין זו אלא מילת זיקה צריך לפנים. המעיין בהופעותיה של זו במקרא וביחסיה עם כינויי הרמז זה, זו³⁰ עומד מיד על העובדה

26. נדפס לאחרונה שוב בתוך מורג, עיונים, עמ' 177–205. לענייננו ראה שם עמ' 181.

27. ראה בן-אור, לשון וסגנון, עמ' 85; בנדויד ושי, מדרין, עמ' 27; סיוון, לסקיקון, עמ' 84; בהט ורון, ודייק, עמ' 178. וראה גם הסיכום אצל בן-אשר, עמ' 45–46.

28. וכנדפס בהגדות אשכנזיות רבות שלא חלו בהן ידי מדקדקים תאבי תיקונים.

29. אבינרי, יד הלשון, עמ' 162 (דברים שנכתבו קודם לכן בלוח הקאופרציה תש"ג ובפינת הלשון שלו ב"על המשמר", י"א בשבט תש"ט). אף הוא צירף הערת קולא בעניין זה בספרו של בן-אור (לשון וסגנון, עמ' 85).

30. כינוי הרמז הרגיל לנקה בלשון המקרא הוא, כידוע, זאת. זו, שהיא הרגילה בלשון חז"ל, מצויה במקרא בעיקר בספרים המאוחרים (ואף בכתוב זה).

שאינן הגבולות בין שימושי הרמז והזיקה ברורים ומתוחמים היטב. על גבולות רופפים אלו מעמידים הן מילוני המקרא – מספר השרשים של רד"ק ועד מילוני ימינו – והן ספרי דקדוק ועיון כחיבורו של בארט על הכינויים בלשונות השמיות³¹ ואחרים. המציינים את זה ככינוי הזיקה דווקא רגילים להביא לדוגמה כתוב ידוע משירת הים: "עם זו קְנִיַתְךָ" (שמות טו, טז) ולפרשו 'עם אשר קניתי'.³² אך כלום באמת חובה היא להבינה כך בכתוב זה ובכתובים אחרים? כלום אי אפשר לראות כאן משפט זיקה אסינדיטי שמילת זו היא כינוי רמז בו? – "עם זו קניתי" היינו 'עם זה [אשר] קניתי'. כך מכל מקום ראו זאת מתרגמי המקרא לארמית. אונקלוס תרגם "עמא דְּנָן די פרקת", ובאותו אופן ממש תרגם גם את "עם זו גאלת" שלפניו (שם שם, יג). את הכתוב "עם זו יצרתי לי תהלתי יספרו" (ישעיה מג, כא) תרגם יונתן "עמא דְּן אַתְקְנִית לפולחני, בתושבחתי יהון משתען", וכן פירש רש"י על אתר: "עם זו יצרתי לי למען תהלתי יספרו" – במילה אחת שהוסיף, "למען", פירש את מבנה הפסוק כולו.³³ ראייה זו נתמכת במובהק מן התפיסה שמציגים בעלי הטעמים, שבשלושת הכתובים הנזכרים חיברו והקיפו את זו אל עם, היינו שמשכו את זו לאחור: עם-זו קניתי, עם-זו גאלת, עם-זו יצרתי לי. ובדין העמידו בעלי מילוני המקרא למילה זו גם את משמעות הרמז וציינו להיותה גם כינוי רומז, אם כי בלתי מובחן במין, היינו לזכר ולנקבה.³⁴

משמע הרמז של מילת זו ועצם המילה גופה נודעו לא רק ליודעי ח"ן, לבקיאים מופלגים במקרא ובמילותיו הנדירות. "עם זו גאלת", "עם זו קניתי" הם כתובים המצויים היטב בתודעתו של היהודי שבכל הדורות האומר אותם בתוך שירת הים הנכללת בתפילת שחרית של כל יום ויום. אף הכתוב "עם זו יצרתי לי" לא כתוב נעלם ונחבא הוא: במילים אלו פותחת ההפטרה של פרשת ויקרא, ויצוין שהפסוק הפותח את ההפטרה זכור ומצוי בתודעה יותר משאר הפסוקים שבתוכה. הלשון "מצה זו" שבהגדה של פסח, שעניינה רמז בוודאי, מתקשרת אפוא היטב בתודעת אומרה עם כתובים אחרים, ידועים ושגורים, שגם בהם מילה זו מציינת את הרימוז. ואף בעניין זה מתברר שמה שביקשו לעשות מתקני הלשון בזמן החדש כבר ביקשו לעשות מדקדקי הסידור האשכנזים שנים רבות לפניהם. נראה שתחילת

31. ראה בארט, עמ' 153.

32. ראה למשל בהט ורון, ודייק, עמ' 178.

33. ויצוין עוד לגרסה שבמגילת ישעיהו ממגילות ים המלח: "עם זה יצרתי לי".

34. ראה למשל בד"ב, ערך "זו" (עמ' 262, הוראה 1), וכן ק"ב, בערכו (1, עמ' 266), שהגדירו שם: demonstrative and relative pronoun. קדם להם שטיינברג ב"משפט האורים" שלו, שהעמיד במילה זו את שתי ההוראות, הוראת הרמז והוראת הזיקה, ובסדר זה. כן עשה גם פין ב"האוצר" שלו.

מעשה התיקון בהערתו של רש"ס בהגדה של פסח. ממנו אנו למדים שבימיו הייתה שגורה ההגייה זו, ועליה הוא מעיר (סידור רש"ס, א, עמ' כט):

מצה זו. צריך לקרות הזי"ן בחולם לשון נקבה כמו שכתבתי לעיל במלת זו פרישות דרך ארץ כי הוא קאי על מצה שהוא שם בלשון נקבה כמבואר לעיל במשנת מה נשתנה.

וראוי לעיין היטב בטיבה של הערה זו. עולה ממנה שרש"ס ראה את ההבדל שבין זו לזו כהבדל שבמין: זו כינוי רמז לזכר וזו כינוי רמז לנקבה, וכה דבריו בעניין זה בפירושו על דברי ההגדה "וַיִּרְא אֶת-עֲנַיִנוּ זֶה פְּרִישוֹת דְּרָךְ אֶרֶץ"³⁵ (שם, עמ' יט):

זו פרישות דרך ארץ. הנה אם מלת זו שבה אל עֲנַיִנוּ שהוא שם בלשון זכר אז ראוי לקרות זו במלאפּוּם [=בשורוק] שהוא לשון זכר, ואם היא שבה אל מלת פרישות אז ראוי לקרות זו בחול"ם, ומאחר שכתב כאן בסמוך "ואת עמלנו אלו הבנים" הנה מאחר שכתב אלו לשון רבים נראה שהוא קאי על הבנים שהם רבים ולא על עמלנו שהוא לשון יחיד, שאם היה שב אל עמלנו אז היה אומר זה ולא אלו, ואחר שהדבר כן הנה מוכח שמלת זו שבכאן וגם מכאן והלאה כלם שבים אל מה שאחריה ולכן ראוי לקרות "זו פרישות דרך ארץ" בחול"ם, כי פרישות בלשון נקבה הנפרד הוא פרישה בה"א הנקבה שרשו פרש, אבל "זו הדחק" ראוי לקרות זו במלאפּוּם כי דחק הוא שם בלשון זכר וכן אח"כ "זו הדבר", "זו החרב", "זו גלוי שכינה" – כולם במלאפּוּם כי הם שבים אל מה שאחריהם שהם לשון זכר.

בדברים אלו דן רש"ס בטיבו של כינוי הרמז במשפט המפרש, הרגיל בדרשות חז"ל. כינוי הרמז ("זה" הפירוש") עומד בין הנושא (המילים המתפרשות) לנשוא (הפירוש הניתן לאותן מילים) ומשמש למעשה כסימן שוויון: "א זה ב". מן האמור "ואת עמלנו אלו הבנים" מוכח שכינוי הרמז אלו מוסב אל הנשוא, הבנים, שהרי הוא מותאם אליו;³⁶ על כן אף בדרשה "את עֲנַיִנוּ זו פרישות דרך ארץ" כך הוא, ודין הוא

35. הניקוד ניקודו של רש"ס בהגדתו. השמטתי מכאן את סימני הרפה שהוא נוהג בהם דרך קבע בבג"ד כפ"ת רפות וכן את המתגים הבאים אצלו בכל מילה (!) לציון ההברה המוטעמת. בדברי רש"ס עצמם המובאים כאן הוספתי ניקוד ופיסוק במקום שהדבר נצרך.

36. דקדוק לשון המשנה על יסוד כתבי יד טובים, חלקם מנוקדים, אינו מאשר כלל ראייה זו. לתיאור הממצא במשנה בפרשה זו ראה אור, תחביר, עמ' 83–84 והספרות המובאת בהערה 16 שם. יצוין שגם אור אומר על כינוי הרמז שהוא "מותאם בדרך כלל במין ובמספר אל הנשוא", ואולם הדוגמאות שהביא שם אינן עולות בקנה אחד עם קביעה זו: "וגם נתתיו זה תרומת מעשר" (מעשר שני ה, י); "ביום חתונתו זו מתן תורה" (תענית ד, ה); "המסית זו הדייט

שיהא כינוי הרמז זו מותאם לפרישות שהיא נקבה, ולפיכך יינקד זו, לעומת "ואת לחצנו זו הדחק" שדין כינוי הרמז להינקד בו ככינוי ממין זכר, שהרי דחק לשון זכר, ועל כן ננקד זו. כללו של דבר: זו אף הוא כינוי רמז, אלא שהוא לזכר דווקא; זו כשהוא כינוי רמז לנקבה אינו ננקד אלא זו.

עדות של ממש לדרישה שהילכה באשכנז במאה התשע-עשרה לשנות ממסורת אבות ולהגות זו תחת זו נמצאת לנו בדבריו של זלמן גייגר בחיבורו "דברי קהלת"³⁷. זלמן גייגר היה מחשובי קהילת פרנקפורט דמיין ומדייניה. אחיו הצעיר, אברהם גייגר, היה מאבות תנועת הרפורמה שקמה בגרמניה במאה התשע-עשרה, ומן העזים שבהם (במחקר הלשון העברית נודע כבעל הדקדוק המדעי הראשון ללשון חז"ל). לעומתו נתן זלמן גייגר נפשו על מסורת ישראל ובעיקר על שמירת מנהגי קהילתו לכל פרטיהם ודקדוקיהם. לעניין זה כולו הועיד את ספרו "דברי קהלת" שבו העלה על הכתב את מנהגי פרנקפורט דמיין. ספר זה הוא מן החשובים בתחום זה, וחקר מנהגי אשכנז אינו יכול בלעדיו. ברישום המנהגים נתן גייגר דעתו גם לענייני לשון והגייה. במנהגי יום הכיפורים (עמ' 282) בא להעיר על שורה אחת בפיוט הנאמר בתפילת שחרית של יום זה, שתיקנו בו המתקנים את זו לזו, וערער על המתקנים, שלא כהלכה תיקנו: "אמנם לא אלך בדרך אתם בשנותם לכתוב 'זו' בחולם תחת 'זו' שבפסוקים הנ"ל במלאפוס"³⁸. אגב דברים אלו יצא בהערה ארוכה וחריפה כנגד המבקשים לתקן בנוסח הקידושין "בטבעת זו" ל"בטבעת זו", וכתב:³⁹

וכן לא טובה השמועה שרבני הדור משנים מנהג הקדושים בקדושין שאמר החתן "בטבעת זו" לעולם, ואלה הנהיגו שיאמר זו בחולם. ולא על החדשים אני כועס אשר אמרו ללשונו נגביר שפתינו אתנו מי אדון לנו,⁴⁰ כי זו דרכם

והמסית [כך בכ"י קאופמן ובכתבי יד אחרים; בדפוסים: המסית, וזה אכן שיעורם של דברים] את ההדיוט" (סנהדרין ז, י). לפי דרכו היה רש"ס קורא ומנקד בשתי המובאות האחרונות זו. מנקד כ"י קאופמן ניקד זו. אין הוא מכיר את זו כלל.

37. ספר דברי קהלת המודיע מנהגי תפלות ק"ק פראנקפורט על המאין [...] ושאר קהלות אשכנז ההולכות אחריה ונוסף לכל מנהג טעמו בהערות מְשָׁלִי שלמה זלמן [...] גייגר, הוצאתי החוברת הראשונה לאורה [...] בשנת פְּרַכְת הוריי באלף הששי אחר שאמר לעולם די (=ה'תרכ"ב). הניקוד קהלת, מְשָׁלִי שבשער הספר כך הוא במקור, והוא מעמיד משחק מילים עם "דברי קהלת" ו"מְשָׁלִי שלמה", וכרמוז לשם המחבר: שלמה זלמן.

38. העיון בפיוט זה גופו יבוא להלן, בסמוך.

39. את תמצית דבריו הביא אבינרי, יד הלשון, עמ' 162. משום חשיבותם אביאם כאן במלואם.

40. על פי תהלים יב, ה. הדברים כנגד "החדשים" מכוונים כלפי בעלי תנועת הרפורמה, אשר בתוך שאר תיקוניהם ביקשו לקבוע את הגרמנית כלשון התפילה. בין התומכים בתחילה בתיקון חריף זה היה גם אברהם גייגר, אחיו הנזכר של זלמן גייגר.

כסל למו: דוקרים בפיימו כאשר תעשינה הדבורים, וכזה וכזה מדברים,⁴¹ אך על אלה תלונתי, ועלימו תטוף מלתי, המוסרים נפשות לקיים כל מנהגי ראשונים ובזו עוזבים דרך חכמים ונבונים.⁴² הלמען יאמר עליכם ברוך מחדש חדשים⁴³ חשקה נפשכם לבטל מנהג חכמים חרשים? [...] ואם רצונכם לשנות, לפי שזו מוכנו 'אשר' ולא 'זאת', הנה טרם תשנו שנו ולמדו היטב ס' השרשים שרש זו "עם זו יצרתי לי וכו' פירש ר' יונה בענין אשר וכו' ויתכן לפרשם כלם בענין 'זה', והנו בהם תמורת ההא כמשפט".⁴⁴ וכן כתב גם בשרש זה, ושם מוסיף לכתוב קרוב לזה גם על מלת זה: "ומקצתם במקום אשר וכו' הר ציון זה שכנת בו, שמע לאביך זה ילדך, ואין צריך להוציאם ממשמעם".⁴⁵ ולי נראה ראייה לדעת רד"ק בפירושו זו,⁴⁶ כי מן "הלזה" בראשית ל"ז, הנקבה "הלזו", יחזקאל ל"ו. ואף אם באתם לחסות תחת כנפי יונה⁴⁷ הלא הכל מודים שבלשון תלמוד (שהוא לשון המאמר הזה כמוכח ממילת "הרי" שאיננה לה"ק⁴⁸) קוראים זו, הלא ידעתם אם לא שמעתם "לא זו אף זו" והדומים, הנקראים בפי הכל במלאפום ושסומכים על זה הורה רד"ק בשרש מנח "הקריאה בפי הכל מנחות א"כ המם שרש"⁴⁹

41. הניקוד וכזה במקור. המליצה על פי מלכים א יד, ה: "כזה נקזה תדבר אליה".
42. כלומר, תלונתי היא דווקא על המקפידים לקיים את המנהגים הישנים, שבענין זה התירו לעצמם לשנות ממנהג אבות.
43. משחק מילים עם נוסח חתימת ברכת הלבנה: "ברוך [...] מחדש קדשים".
44. ראה ספר שרשים לרד"ק, מהדורת ביונטל-לברכט, ברלין 1847 (דפוס צילום: ירושלים תשכ"ז), עמ' 85.
45. ראה שם, עמ' 84.
46. כנגד דעתו של אבן ג'נאח.
47. כלומר, גם אם מבקשים אתם לאחוז שיטתו של ר' יונה אבן ג'נאח (הנרמז כאן בביטוי "כנפי יונה"; ראה תהלים סח, יד, ובעיקר שבת קל ע"א), המפרש זו כ'אשר' דווקא.
48. היינו שלשון נוסח הקידושין "הרי את מקודשת לי בטבעת זו" טבוע במטבע של לשון חז"ל ("לשון תלמוד" כלשונו), והדבר מוכח מן המילה הפותחת הרי שאינה "לשון הקודש", כלומר שאינה לשון מקרא. יצוין בדרך אגב שנוסח הקידושין המקובל אצלנו, הכולל את המילים "בטבעת זו", אינו בתלמוד (מדרך הטבע, שהרי בימי התלמוד טרם התקיים מנהג קידושין בטבעת דווקא), אף לא ברמב"ם ובשולחן ערוך. אכן הוא נמצא בדברי הראשונים כרשב"א וכמהרי"ל ועוד (וראה דברי הרמ"א בשולחן ערוך, אבן העזר כ, א ובבאר היטב שם, ס"ק ד). עיקר הנוסח גופו, "הרי את מקודשת לי", נמצא כבר במשנה (קידושין ג, א) ובתוספתא (יבמות ב, א).
49. הקריאה מנחות היא ראייה לשורשה של מנחה שהוא מנ"ח, שאילו הייתה המ"ם נוספת היה יבוייה מנחות. עצם צורת הריבוי אינה במקרא, וממילא אין לה מסורת קריאה אחת מקודשת.

וכו', ובזה פרשתי בתענית כ"א "ואמאי קרו ליה נחום איש גמזו", שלא אמר בקוצר "מאי גם זו", כבברכות ז ע"ב "מאי רות" או: "למה נקרא שמו" וכו',⁵⁰ ונ"ל כי הערוך פי' בערך גמזו "בדה"י ב' כ"ח, י"ח יש אחת מן העיירות גמזו שמה", ר"ל שנקרא על שם עירו כבאבות פ"א "איש ירושלים", וא"כ אין שאלת הגמרא על עיקר השם כי הוא על שם עירו, אך שאל "ואמאי קרו ליה (קוראי שמו) גם זו" בפתח ומלאפום ולא בחיריק וחולם כניקודו שם במקרא.⁵¹ אמנם הנמאס בדבר הוא שכל סדר קדושין נעשה בזה לבזה נפש⁵² וללעג, כי "לשונם זו לעגם" (הושע ז' י"ו), כל השומע יצחק ויחשוב שהחתן קורא לכלה: זויא, שהוא שם חזירה בל"א.⁵³ ומי יודע אם לא בעבור זה מנעו זקנינו מלאמור: זו. לכן שובו לדרך אבותיכם לאמר: זו ואצ"ל: זו.

אכן האריך כאן גייגר לטעון כנגד המבקשים לשנות ולקרוא זו תחת זו הרגילה בפי האשכנזים והרבה בראיות כנגדם, הן מצד דקדוק הלשון שאינו מבקש שינוי זה הן מצד הנהוג בפי הבריות. הרי לפנינו עדות בת כמאה וחמישים שנה לניסיון של ממש להמיר את זו בוז באשכנז גופה, בפרנקפורט דמיין.

כל אריכות דברים זו באה, כאמור, אגב הדין בלשונו של חרוז אחד בפיוט לשחרית של יום הכיפורים. אחזור אפוא עתה אליו ואראה את אשר עלתה לו

הקריאה מְנֻחֹת, שממנה ראייה לטיבה של המ"ם, אין לה אפוא מסורת מלבד המסורת העולה מן הנהוג בפי הוגיה.

50. שאלתו על הלשון "אמאי קרו ליה" (=למה קראו לו), שנראית לו לשון ארוכה שלא לצורך, לפי שיש לשונות קצרים ממנה בגמרא לשאול על פשר שמו של אדם.

51. כלומר, השאלה בגמרא אינה מדוע נקרא שמו כך, שכן דבר זה אינו צריך שאלה כלל: כיוון שהיה איש גמזו ברור מדוע נקרא "נחום איש גמזו", אלא שזו שאלת הגמרא: "אמאי קרו ליה נחום איש גמזו?" – אותו נחום איש גמזו, מדוע היו מכנים אותו בשינוי שם עירו? ועל כך באה התשובה: משום שעל כל דבר שאירע לו היה אומר "גם זו לטובה". מכאן ראייה שבזמן חז"ל הגו זו. אין צריך לומר שפירוש זה דרשני הוא. בשוליו יש להעיר שדומה שהביטוי "גם זו לטובה" נהגה בפי רבים, גם בימינו, בוז ולא בוז.

52. על פי ישעיה מט, ז. אף כאן משחק מילים עם זו.

53. בלשון אשכנז (בגרמנית): Sau. כיוון שבררם גרמניה ומערכה נשמע החולם באופן מקורב להגיית au (וראה ב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, א, בניברק תשנ"ה, עמ' 235), הנה ההוגה זו בחולם נשמע כמשמיע את המילה "חזירה", וכמה נלעג הוא שישמיע החתן מילה זו דווקא באוזני כלתו ודווקא בבואו לקדשה. נראה שדברים אחרונים אלו נאמרו דרך צחוק.

במחזורי האשכנזים. זה הלשון בסליחה "אדברה תחנונים" לקלונימוס בן יהודה, בחרוזה י:

יְשׁוּב חֲרוֹנֶךָ וְאֵל תִּכְלְנוּ / פִּי שָׁנִינוּ כְּהֶגֶה פִּילִינוּ
בְּדַרְךָ זֶה נִלְךְ לְהַשְׁפִּילֵנוּ / הֵן הִבְטַחְנָא עִמָּךְ כְּלָנוּ

"בדרך זו נלך" תיקנו המתקנים ל"בדרך זו נלך", ועל כך מתמרמר גיגור. ואכן, כל המעייין במקורותיו של הפייטן בבואו לייסד את פיוטו רואה עד כמה מקולקל הוא תיקון זה שנכפה כאן על מילת זו, שהרי שורה זו יסד אותה הפייטן על הכתוב "אֲשַׁפִּילְךָ וְאֶזְרָךְ בְּדֶרֶךְ זֶה תֵלֵךְ" (תהלים לב, ח). לשון זו מכוונת ומוכרחת כאן, ואין ספק שהפייטן עצמו הוא שהעמידה. מי שתיקן קלקל מתוך שלא עיין יפה. ועתה, תיקון זה, שכבר גיגור מעיד עליו, הלך וקנה לו אחיזה במחזורים שעברו את עיניהם וידיהם של מדקדקים, ונשתרבו אפילו לתוך מחזורי המתוקן והמשוכלל של דניאל גולדשמידט.⁵⁴ בבדיקה שבדקתי בכמה וכמה מחזורים ליום הכיפורים בני הזמן הזה נמצא שכלל שהמחזור מדוקדק יותר נמצא בו זו, וככל שהוא עממי יותר, היינו שמיעטו ידי מדקדקים למשמש בו, נמצא בו זו, כלומר בשמירה על מסורת אבות (גם אם זו ממילא באה) ובלא בקשת דקדוקי יתר.⁵⁵

ומה בלשון ימינו? מילונים שמראשית העת החדשה ועד אמצע המאה הקודמת מציינים את שתי הוראותיה של זו, הן ככינוי רמז (לזכר ולנקבה) הן כמילת זיקה. כך הוא במילונייהם של פיין, של גרובסקי וילין, של בן-יהודה ושל גור. המילונים החדשים יותר הולכים בשתי דרכים: יש שאינם מציינים את זו ככינוי רמז כלל, ויש שמציגים אותה ככינוי רמז אולם אך ורק בזיקה לזו תוך אמירת דבר מה על מידת תקינותה. בדרך הראשונה הלך אבן-שושן, שהתעלם במילונו מהוראת הרמז והעמיד

54. גולדשמידט, מחזור יה"כ, עמ' 278 שורה 20.

55. היידנהיים שימר במחזורו את הניקוד זה (היידנהיים, יה"כ, דף א ע"ב [במניין השלישי של מספור הדפים]). כן נמצא זה במחזורו של זקש (מחזור לכל מועדי השנה [...]. מתורגם אשכנזית [...]. על ידי יחיאל מיכל זקש, חלק רביעי, פראג-ברעסלויא תר"ס). במחזורי זמננו נמצא זה בחולם במחזור "רינת ישראל" למהדורותיו השונות (המהדיר: שלמה טל), וכן במחזור מילר (ירושלים תש"ן) ועוד. במחזורים אחרים, שחלקם "עממיים" יותר, כאמור, נמצא זה בשורוק. כך למשל מחזור לכל מועדי השנה (עם תרגום לגרמנית), חלק רביעי ליום כפור, הוצאת מגדל זלצמן, וינה 1930; מחזור החדש לראש השנה ויום הכיפורים שבהוצאת Hebrew Publishing Company שבאמריקה [חש"ד]. ממחזורי הדור הזה יצוין בעיקר מחזור רבה שבהוצאת אשכול, שאמנם ניקודו זרוע טעויות דפוס לרוב, אך בעניין זה נקדק בו זו, וניכר שלא כטעות דפוס כי אם כשימור המצוי בלא להכניס בו תיקון על פי דקדוק. כן נשתמר ניקוד זה במחזור שבסדרת ArtScroll-Mesorah Series (וראה לעיל הערה 18).

את זו כמילת זיקה בלבד, וכדרך שהעלו המדקדקים ואנשי תקנת הלשון בני דורו (יצוין שלא בא בזה שינוי גם במהדורה החדשה שיצאה לאור לאחרונה – אבן-שושן, 2003). את הדרך השנייה נקטו מילון ההווה ומילון רב מילים. מילון רב מילים ציין בערך "זו" שלוש הוראות, והשלישית כך היא: "חלופה לא תקנית הרווחת בלשון הדיבור לזו", ומילון ההווה, שהיה זהיר יותר בניסוחו, רשם בערך "זו" הערה: "מסורת הגייה אחרת: זו, בימינו לא תקני". בערך "זו" גופו הציג רק את משמעות הזיקה.

כל זאת במילונים. כאשר לשימוש למעשה, כל המטה אוזנו לעברית הנשמעת בפי דובריה, ובמשלביה השונים, מכיר שעדיין זו (וגם הזו) נשמעת לא מעט.

ג. מקח

מְקַח היא צורה שדחוּהָ בעלי תקנת הלשון מצד היותה עשויה שלא על פי דקדוק המקרא ולכאורה שלא על פי דקדוק כלל. במקרא נמצא מְקַח (מְקַח שְׁחָד – דברי הימים ב יט, ז) אף הַמְקַחֹת (נחמיה י, לב) – צורות העשויות כצפוי על פי השורש והמשקל; מְקַח אינה אלא העברה אל משקל מלעילי ובהשרשת המ"ם. במשנה ובשאר ספרות חז"ל נמצאת המילה הרבה, וכבר בירר ילון את צורתה לפני למעלה משישים שנה.⁵⁶ אף הוא הראה את מקורותיה הטובים של מְקַח, הן בכתבי יד טובים של המשנה והתוספתא⁵⁷ והן במסורות העדות, ובעיקר במסורת הגייתם של האשכנזים, מסורות שהן בנות כתשע מאות שנה, וכתב: "המוני ישראל קוראים מְקַח טעות [...] ואין נותנים דעתם לא לניקוד שבמקרא ולא לאזהרות מדקדקים [...] תיקוני מדקדקים באים ללמדנו כמה ישן הוא 'שיבוש' זה".⁵⁸

מראשוני המערערים על צורה זו שהביאם ילון הוא ר' יוסף קמחי שכתב בספר זכרון שלו (עמ' 6): "והאומר מְקַח המ"ם בסגול מקח טעות הוא בידו לפי שישקלנו בשקל מְכַר שהמ"ם בו שורש ומ"ם מקח תוספת באותיות אמתני"ה". ועוד ציין למה

56. ראה ילון, קונטרסים, ב, עמ' 80–82; ילון, מבוא, עמ' 109–110.

57. בתוספתא כ"י ארפורט, ימות יד, ב מְקַח בצירי, וכבר צוין לזה, ובלוויית הערה, במילונו של בני-יהודה, עמ' 3277, וראה שם הערה 1. והעיר ילון בקונטרסים, שם, עמ' 81: "הרבה תיבות מנוקדות בכ"י זה; הנקדן אין לו לא קמץ ולא סגול, במקומם הוא מנקד פתח וצירי". וראה עוד לעניין זה מ' מישור, "על שורשי הניקוד של כתב יד ארפורט של התוספתא", לשוננו סז (תשס"ה), עמ' 161–165.

58. ילון, קונטרסים, שם, עמ' 81. על בירורו של ילון הוסיפו בית-אריה, ורמייזא, עמ' 331; אלדר, מסורת, ב, עמ' 172; שרביט, נוסחאותיה, עמ' 124, וראה עתה שרביט, אבות, עמ' 176; שרביט, לשונה, עמ' 256–258.

שנמצא בפירוש למסכת אבות שמבית מדרשו של רש"י שנתגלגל למחזור ויטרי, וראוי לחזור כאן על הדברים. זה הלשון במחזור ויטרי (בפירוש לאבות ד, כב), וכפי שהביאו ילון:⁵⁹

ולא מקח שוחד. מקרא הוא בדברי הימים ביהושפט. כי אין עם ה' אלהינו עולה ומשא פנים ומקח שוחד. ובמשנה יש נקוד מְקַח, ויש נקוד מִקָּח.⁶⁰ ואני אומר שהאומר כן משתבש. דלשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד.

בצדק הצביע ילון על הקושי שבסופו של קטע זה, ולאחר שניסה לפשרו הציע "ושמא צ"ל אינו משתבש". ואכן הצעת תיקון זו מיישבת את הקושי: במקרא הניקוד מְקַח אך במשנה יש גם מִקָּח וגם מְקַח, והאומר כן אינו משתבש שכן "לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד", והרוצה רשאי לאחוז בכל אחד מהם. ובאמת מתברר שהגרסה "אינו משתבש" שהציע ילון בתורת סברה אכן כך היא בכ"י אוקספורד של מחזור ויטרי, וכפי שהראה שרביט.⁶¹

בנוסף על ר' יוסף קמחי שטען כנגד מְקַח אתה מוצא את ר' שבתי סופר, שאף הוא מעיד על ההגייה מְקַח ואף הוא מבקש לדחותה משום היותה משובשת. וכך הוא כותב בסידורו, בפרקי אבות ד, כב, על המילים "ואין לפניו לא עולה ולא שכחה ולא משוא פנים ולא מקח שוחד":⁶²

[...] ולשון פסוק הוא כמו כי אין עם י"י אלהינו עולה ומשוא פנים ומקח שוחד (ד"ה ב' י"ט) ומ"ם מקח היא בחיר"ק, ומכאן יש להוכיח שנפל טעות בפי המון בני ישראל שמורגלים לומר מקח וממכר שניהם בסגול ובאמת צריך לקרות המ"ם בשניהם בחיר"ק מ"ם מקח כדלעיל ומ"ם ממכר כמו וכי תמכרו מְמַכֵּר (ויקרא כ"ה).

השליך רש"ס מן המקום הזה שבדברי הימים אל לשון המשנה כאן במסכת אבות, ובדין, שהרי באמת במשנה כאן הוא מעין ציטוט של אותו כתוב שבדברי הימים, אלא שהרחיב וקבע שכך צריך להיות בכל מקום, וטעות ביד ההוגה מְקַח. מעין דברים אלו אמר גם בעל תוספות יום טוב לאבות שם. הוא קיים את מְקַח ואת מִקָּח

59. ילון, קונטרסים, שם. ילון קיצר והביא רק את סופו של הקטע. המובאה ממחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, ב, נירנברג תרפ"ג, עמ' 534. פירוש זה הוא פירושו של ר' יעקב בן שמשון שנדפס במהדורה זו של מחזור ויטרי ומשם גם בדפוס וילנא למשנה עם ע"א פירושים.

60. אכן כך הוא הניקוד, למשל, בכ"י קאופמן למשנה; וראה שרביט, אבות, עמ' 176.

61. ראה שרביט, אבות, שם, בהערה לשורה 126, וראה עוד בהרחבה שרביט, לשונה, עמ' 257 והערה 423 שם.

62. סידור רש"ס, ג, עמ' 602. שרביט (לשונה, שם) הביא בקצרה מדברים אלו.

על פי המִקְחָוֹת – נחמיה י' (לב), אך דחה את מִקְח בראותו בה צורה משובשת. ואפילו ר' יעקב עמדין, המשתדל בדרך כלל ליישב את הגיית ההמון ולקבוע הלכות על פיה, כאן רוח אחרת עמו והוא דוחה את ההגייה מִקְח הנשמעת. דבריו בזה באו בפירושו להם ניקודים על מסכת אבות.⁶³ לאחר שדן באורך בדברי בעל תוספות יום טוב שיישב קריאת מִקְח או מִקְח, בחיריק או בפתח, וחלק עליו וטען שאין לזוז מן הקריאה בחיריק, הוסיף וקבע: "אך בזה צדק תי"ט שלא הותר לקרותו בסגול", אף על פי שכבר נשתבש בפי המון הלומדים לגרסו בסגול פה אחד".

ילון, שבירר כאמור עניין זה, סיכם ואמר:⁶⁴ "העלינו ששתי מסורות הן בתיבה זו. ניסו רבים לעקרון ולא עלה בידם; דוגמא לכח חיוניותם של 'שיבושי' לשון". ואכן בבוא ילון לנקד את המשנה הלכה למעשה ניקד בכל מקום מִקְח, כהגייה המצויה, חוץ מאותו מקום במסכת אבות: "ולא מִקְח שוחד", שניקדו מִקְח על פי מקורו המקראי.⁶⁵

ולמרות בירורו של ילון והכרעתו הלכה למעשה, הנה מה שביקשו ראשונים לעקור עדיין מבקשים אחרונים: בנדויד קבע "מִקְח ומִמְכָר" (וציינו כזיווג מילים הדומות בגזרתן, על דרך "משא ומתן").⁶⁶ מילון ההווה מעמיד את הערך "מִקְח" ומבארו על הצירופים המצויים בו, אלא שבסופו הוא מציין: "בימינו לא תקני, הנכון: מִקְח". כפי שראינו למעלה, בעניין זה, לשון זהירות יש כאן, האומרת שצורה זו אינה תקנית על פי המקובל כיום דווקא (על מה שנתחדש בעניין זה מבחינת התקן לאחר צאת המילון לאור ידובר להלן). מכל מקום, מכאן אתה למד שביטויים כמו "מִקְח ומִמְכָר", "מִקְח טעות", "עומד על המִקְח" בלתי תקינים הם "בימינו", וצריך להיות: "מִקְח ומִמְכָר", "מִקְח טעות", "עומד על המִקְח". ואכן כך הוא במילונו של אבן-שושן: שלא כמילון ההווה אין הוא מזכיר את הצורה מִקְח כלל, והערך על צירופיו בא בצורת מִקְח: "מִקְח ומִמְכָר", "מִקְח טעות", "עמד על המִקְח" ועוד אחרים, וכן נוקדה מילה זו בחיריק בכל המובאות שם ובכללן אלו שמלשון המשנה (על שנעשה במהדורת 2003 ראה להלן). יצוין שמילונו של גור, אף שהעמיד את הערך בצורת מִקְח, הנה בשלושת הצירופים המצויים רשם גם את החלופה מִקְח (כך, בדגש ובקמץ, כצורה מלרעית!): "מִקְח (מִקְח) ומִמְכָר", "מִקְח (מִקְח) טעות", "עומד על המִקְח (המִקְח)".

63. ראה עתה יצחקי, לוח ארש, עמ' רה.

64. ילון, קונטרסים, בעמ' 82.

65. וראה מסקנת דבריו: ילון, מבוא, עמ' 110. דרך ניקוד זו נקוטה גם במשניות דפוסי קושטא, אמסטרדם וליורנו, וראה שרביט, לשונה, עמ' 258.

66. בנדויד ושי, מדריך, עמ' 58.

בדרך אחרת הלך מילון רב מילים. כאן הועמדו שני ערכים המפנים זה אל זה. בערך "מִקְח" לא נאמר דבר על מידת תקניותו, היינו לא נאמר "לא תקני" או "מקובל כלא תקני", אך צוין שצורה זו מופיעה בעיקר בצירופים "מִקְח טעות", "עמד על המִקְח". בערך "מִיקַח – מִקְח" צוינו החלופות מִקְח, מִקְח, ותחת ערך זה בא הצירוף "מִיקַח וממכר".

ואך לפני שנים מעטות הכריעה האקדמיה ללשון העברית וקבעה: "בצד מִקְח מותרת גם הצורה מִקְח".⁶⁷

תשע מאות שנה ויותר מתגלגלת לה צורת מִקְח בפיותיהם של ישראל. כך בימים שהעברית הייתה לשון תורה ותפילה בלבד, וכך, כמסורת אבות, מן היום שקמה לתחייה; להודיעך שאותה עברית חיה שקמה לתחייה כדיבור פה לא קמה לתחייה יש מאין, ולולא מסורת עברית של תרבות, של תורה ותפילה, לא היה לה על מה שתסמוך.⁶⁸

המוני בית ישראל דיברו ומדברים אפוא על מִקְח טעות ולא דווקא על מִקְח טעות וכיוצא בזה.⁶⁹ המבקשים לשון מתוקנת, שבדורות קודמים לא שעו אל המצוי בפיותיהם של נושאי הלשון ומקיימיה הלכה למעשה, ביקשו לדחות את מִקְח בשמאלם, ואף בשתי ידיים, ולא עמדה לה לצורה זו גם ימינו המקרבת של חנוך ילון, עד שבאה האקדמיה ללשון העברית בראשית המאה העשרים ואחת ואספה אותה אל ביתה להיותה אף היא בת בית בעברית המתוקנת. אכן הקדים את האקדמיה בזה מילון רב מילים, אך מילונים אינם ספרי פסיקה, ודאי לא מילון רב מילים שמלכתחילה לא נתכוון לעמוד כמילון פוסק כי אם כמילון מתאר.⁷⁰ ואין צריך לומר שבזמן הזה אין פוסק אלא אחד: האקדמיה ללשון העברית, שמעמדה כפוסק מוקנה לה מכוח החוק. בעקבות החלטת האקדמיה (ואולי גם בעקבות מה שנעשה בזה במילון רב מילים) נקבע עתה גם במהדורות החדשה של מילון אבן-שושן (2003) מִקְח לצד מִיקַח, אך בדמות הערכים בלבד; יש להפליא על שבתוך הערך עצמו וערכי המשנה שלו הדוגמאות הבאות מספרות חז"ל מקיימות עדיין רק את הצורה המקראית מִקְח.

67. ההחלטה נתקבלה בישיבה רנ"ה של מליאת האקדמיה מיום ט"ו במרחשוון תשס"א (13 בנובמבר 2000). וראה עתה החלטות האקדמיה בדקדוק (מהדורה שנייה), בעריכת ר' גדיש, לשוננו לעם, חוברת מיוחדת, ירושלים תשס"ז, עמ' 48.

68. לא כאן המקום להשיב על דברים אחרים הנשמעים בזה.

69. וגם בימים שעברית לא הייתה מדוברת. הצירופים "מִקְח ומִמְכר", "מִקְח טעות" משמשים, כידוע, בידיש.

70. ראה דברי יעקב שויקה בפתח דבר למילון, כרך א, עמ' ב.

כאן המקום להוסיף על בירור הגייתה של מילה זו, וממקום אחר: בשני מקומות בספרות התלמודית מצאנו את מקח מזווגת עם מילת לקח הקרובה אליה קרבת צורה ומשמעות, פעם כחילוף נוסח ופעם בלשון דרשה.

על הפסוק "כי עבדי הם אשר הוצאתי אתם מארץ מצרים לא ימכרו ממכרת עבד" (ויקרא כה, מב) נדרש בספרא: "על תניי כך הוצאתי אותם מארץ מצרים, על תניי שלא ימכרו ממכרת עבד, שלא יעשה סימטה ויעמידם על אבן הלקח".⁷¹ "אבן הלקח" היא האבן, הבימה, שעליה נמכרים עבדים, ו"לקח" עניינו קנייה ומכירה כמשמעו הידוע של שורש זה בלשון חז"ל. והנה במהלך הדורות הוגה נוסח זה שבספרא, ו"אבן הלקח" שבכתבי יד, הנראית כגרסה הטובה, נתחלפה בהגהת מעתיקים ומדפיסים ב"אבן המקח" הנראית שקופה ממנה, וכך היא הגרסה בדפוס הספרא שלפנינו.⁷² יש מקום לשער שחילוף הנוסח הזה, לקח < מקח, נסתייע גם בהגיתן הדומה של שתי מילים אלו, היינו שהוא בא בעיקר מידיהם של ההוגים מקח. אכן אין בידי עדות מפורשת להגיית המגיהים, ואולם יש לציין שבהשלמת ערוך השלם של קוהוט ננקד אבן המקח (אכן בצירי) ואף בקונקורדנציה של קוסובסקי לספרא ננקד כך: אבן המקח.⁷³ שניהם ניקדו, כמובן, כהגייה הרגילה בפהם.

כיוצא בדבר נמצא בשמות רבה לג, א:

ויקחו לי תרומה, הה"ד (משלי ד) כי לקח טוב נתתי לכם וגו', אל תעזבו את המקח שנתתי לכם. יש לך אדם לוקח מקח, יש בו זהב ואין בו כסף, יש בו כסף ואין בו זהב, אבל המקח שמכרתי יש בו כסף וזהב [...]

וכך חוזרת ועולה שם מילת מקח כמה וכמה פעמים, והכול כהמשך לדרשת "כי לקח טוב נתתי לכם". הגיית מילת מקח אינה מוכרעת כאן. הרוצה לראות כאן מקח או מקח כעולה מן המקרא הרשות בידו, ואכן כך ניקד יצחק שביטאל במהדורת מירקין

71. ספרא בהר, ו. הובא כאן כגרסת כ"י וטיקן 31. בדפוסים שלפנינו בשינוי לשון מועט. על משפט זה ובעיקר על המילה סימטא שבו ראה לאחרונה א' עמית, "תגרי סימטא ו'אבן הלקח': עיון בלקסיקוגרפיה תלמודית", לשוננו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 227-238; ד' שפרבר, "שתי הערות", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 345-346; א' ברבריאן, "תגרי סימטא ו'אבן הלקח': עיון נוסף בלקסיקוגרפיה תלמודית", לשוננו סו (תשס"ד), עמ' 145-156.

72. עם זאת יוער שברשי"י על אתר (ויקרא כה, מב) נשתיירה הצורה המקורית "אבן הלקח" עד ימינו.

73. ראה "השלמת הערוך השלם", בסוף החלק השמיני של ערוך השלם, עמ' ג; ב' קוסובסקי, אוצר לשון התנאים: ספר המתאימות (קונקורדנציה) לספרא - תורת הכהנים, ג, ירושלים תשכ"ח, עמ' 1159.

למדרש רבה: ⁷⁴ מְקַח. ואולם כמה יפה עולה מדרש זה כשהוא דורש "כי לְקַח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזבו – אל תעזבו את הַמְקַח שנתתי לכם". ויש לזכור ששמות רבה בחלקו זה, השני, מעשה עריכתו לא לפני המאה התשיעית, כלומר סמוך לזמן שממנו מתחילות להגיע אלינו עדויות להגיית מְקַח בפיותיהם של ישראל (וראה מה שהובא לעיל מדבריו של ר' יוסף קמחי).

סיכום

שלוש מילים נידונו כאן – כל אחת הן מצד עצמה ותולדות צורותיה בלשון והן מצד מקומה בתולדות תקנת הלשון. שלוש מילים אלו מייצגות כל אחת דרך אחרת: שְׁאֲתָה – מעשה תיקון דווקני בלשון התפילה שעלה בימי הביניים המאוחרים והגיע אל סידורו של המדקדק ר' שבתי סופר. משם הוא ממשיך את דרכו אל סידורים וחיבורים של שאר מהדירי סידורים מדוקדקים כר' עזריאל ור' אליה מווילנה, זלמן הענא, יצחק סטנוב, וולף היידנהיים ויצחק זליגמן בער – כולם סידורים שהשפיעו רבות על דמותם של סידורי התפילה האשכנזיים. כן נקטו תיקון זה וציינו לו רושמי המנהגים ופוסקי ההלכה החשובים שבאשכנז, ואף מכוחם הריהו עומד עד היום בסידורי התפילה האשכנזיים. ואף על פי כן לא הפך לנחלת הכלל, וכמעט שלא נמצא מי שמשגיח בו. הפה הוגה שְׁאֲתָה, בסגול, בלא נתינת הדעת למנוקד בסידור. שונה ממנה דין מילת הרמז לנְקֵבָה – זו. ההגייה זו שבפי האשכנזים נדחתה מפני ההגייה זו. אמנם מדקדקים שערערו על זו עוד לפני כארבע מאות שנה לא יכלו לה ולא עלתה בידם להסירה מן הלשון, אולם בדקדוק העברית החדשה שקמה לתחייה בארץ ישראל, וביותר במדינת ישראל, דומה שצלחה מלאכתם של מתקני הלשון וההוגה זו נחשב שוגה.

שונה משתייהן היא המילה מְקַח. עדויות להגיית מְקַח יש בעברית זה קרוב לאלף שנה. ראשונים ואחרונים ערערו עליה. מתקני לשון פסלו אותה ורק מעטים סגרו עליה. מילונים חדשים התעלמו ממנה עד העשור האחרון ממש. ואף על פי כן לא פסקה חיוניותה ולא חדלו דוברי העברית מלהשתמש בה, בעיקר בצירופים "מְקַח וממכר", "מְקַח טעות", "עמד על המְקַח". משבאה האקדמיה לפני שנים ספורות לקבוע את דינה לא ראתה טעם לפסלה ואספה אותה אל תוך ביתה, היינו אל תוך ביתה של העברית התקנית. דומה שלא מְקַח טעות יש כאן כי אם לְקַח-מְקַח טוב.

74. מדרש רבה, מפורש [...] מאת משה אריה מירקין, מנוקד בידי יצחק שבטיאל, מהדורה שלישית, ו, תל-אביב תשמ"א, עמ' 89.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבינרי, יד הלשון = י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה
 אבן-שושן = א' אבן-שושן, מילון חדש, ירושלים תש"ח-תשי"ב; המילון החדש,
 ירושלים תשכ"ו

אבן-שושן, 2003 = מילון אבן-שושן מחודש ומעודכן לשנות האלפיים, בעריכת מ'
 אזר, ישראל 2003

אזר, תחביר = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
 אלדר, מסורת = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית - מהותה והיסודות
 המשותפים לה ולמסורת ספרד, א-ב (עדה ולשון, ד-ה), ירושלים תשל"ט

בארט = J. Barth, *Die Pronominalbildung in den semitischen Sprachen*,
 Leipzig 1913

בר"ב = F. Brown, S. R. Driver, and C. A. Briggs, *Hebrew and English* =
Lexicon of the Old Testament, Oxford 1974 [1906]

בהט ורון, ודייק = י' בהט ומ' רון, ודייק, תל-אביב תשכ"ד
 בית-אריה, ורמייזא = מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק ורמייזא", לשוננו כט
 (תשכ"ה), עמ' 27-46, 80-102 (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל [א]), בעריכת מ'
 בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 302-344, ושם גם נספח, עמ' 345-347; צוין
 כאן לעימוד שבקובץ)

בן-אור, לשון וסגנון = א' בן אור, לשון וסגנון: דרכי ההבעה העברית, עם השלמות
 ותוספות מאת יצחק אבינרי, תל-אביב תשי"ט

בן-אשר = מ' בן אשר, התגבשות הדקדוק הנורמטיבי בעברית החדשה, תל-אביב
 תשכ"ט

בנדויד ושי, מדריך = א' בנדויד וה' שי, מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה, ירושלים
 תשל"ד

בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים
 תש"ח-תשי"ט

בער, סדר עבודת ישראל = סדר עבודת ישראל, [...] מחובר ומסודר [...] על ידי
 יצחק בן אריה יוסף דב המכונה זליגמן בער, רדלהיים תרכ"ח (דפוס צילום:
 תל-אביב תשי"ז)

גולדשמידט, מחזור יוה"כ = מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל
 ענפיהם, מוגה, מעובד ומבואר בידי דניאל [...] גולדשמידט, ב: מחזור ליום
 הכיפורים, ירושלים תשל"ל

גולדשמידט, מחקרי = ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט

גור = י' גור (גרזובסקי), מלון עברי, תל-אביב תש"ו
 גייגר, דברי קהלת = ז' גייגר, ספר דברי קהלת, פרנקפורט דמיין תרכ"ב
 גרזובסקי וילין = י' גרזובסקי וד' ילין, המלון העברי, יפו תרע"ט
 היידנהיים, יוה"כ = ו' היידנהיים, מחזור מנהג פולין ליום כפור, רדליים תקס"ז
 היידנהיים, ר"ה = ו' היידנהיים, ספר קרובות הוא מחזור ראש השנה, רדליים
 תק"ס
 היידנהיים, שפה ברורה = ו' היידנהיים, סדור שפה ברורה, רדליים תקפ"ב
 (ומהדורות רבות נוספות)
 הענא, בית תפלה = [סידור] בית תפלה, [ניקד והעיר] שלמה הכהן הנקרא זלמן
 הענא [...], יסניץ תפ"ה
 ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
 ילון, קונטרסים = קונטרסים לענייני הלשון העברית, בעריכת ח' ילון, הדפסה שנייה,
 ירושלים תשכ"ד
 יצחקי, לוח ארש = ד' יצחקי (עורך), לוח ארש [...] לר' יעקב [...] עמדין [...] ועל
 צבאו סלע המחלוקת, חיבורי המדקדק רו"ה בנוסחאות התפילה [...], טורונטו
 תשס"א
 כהן, דקדוקי ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהם",
 לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257-283
 לחם ניקודים = מסכת אבות עם פירוש לחם שמים ולחם ניקודים וספר לוח ארש
 חלק ב [מאת] ר' יעקב עמדין, אמשטרדם תקי"א (דפוס צילום: ניו-יורק תש"י)
 [ראה גם: יצחקי, לוח ארש, עמ' קפה-ריב]
 מורג, עיונים = ש' מורג, עיונים בעברית לדורותיה, בעריכת מ' בר-אשר, י' ברויאר
 וא' ממן, ירושלים תשס"ד
 מטה משה = ספר מטה משה [מאת] רבינו משה מפרעמיסלא, מהדורת מרדכי חנוך
 קנאבלאוויטש, מהדורה שנייה, ירושלים תשל"ח
 מילון ההווה = ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה, ירושלים תשנ"ה
 מילון רב מילים = רב מילים: המילון השלם לעברית החדשה, ראש המערכת: י'
 שויקה, תשנ"ד [עתה גם במהדורת אינטרנט: <http://www.ravmilim.co.il>]
 סטנוב, אגרת בית תפלה = י' סטנוב, אגרת בית תפלה, ברלין תקל"ג
 סטנוב, ויעתר יצחק = [י' סטנוב], סדר ויעתר יצחק, וינה תקע"ה
 סידור ר"ע ור"א = סדור תפלות מכל השנה [...] עם דקדוק המלים מה"ר עזריאל
 ב"ר משה מעשיל ובנו ה"ר אליה, פרנקפורט דמיין תס"ד (מהדורה שנייה:
 ברלין תע"ג; מהדורה שלישית [בשם "דרך שיח השדה"]): ווילמרשדארף תפ"א
 [עתה במהדורת צילום, הוצאת אוצרנו, טורונטו תשס"ז]

סידור רש"ס = י' סין, ד' יצחקי וד' סלמון (מהדירים), סדור [...] מה"ר שבתי סופר,
א-ג, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב

סיוון, לקסיקון = ר' סיוון, לקסיקון לשיפור הלשון, מהדורה שלישית מחודשת, תל-
אביב תשל"ט

ספן = ר' ספן, "מאה שנה ל'עברית כהלכה'", מחקרים בלשון העברית ובלשונות
היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ו, עמ'
326-321

ספר זכרון = ספר זכרון לר' יוסף ברבי יצחק בן קמחי, מהדורת בכר, ברלין תרמ"ח
פיינר = ש' פיינר, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18,
ירושלים תשס"ב

פיין, האוצר = ש"י פיין, האוצר - אוצר לשון המקרא והמשנה, א-ד, ורשה
1913-1903

פרץ = י' פרץ, עברית כהלכה, מהדורה מתוקנת ומורחבת, תל-אביב תשכ"ב
L. Köhler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon* = ק"ב
of the Old Testament, 1-5, Leiden 1994-2000

רייף, מהרש"ל = S. Reif, "Some Observations on Solomon Luria's Prayer =
Book", *Tradition and Transition*, ed. J. Sacks, London 1986, pp. 245-
257

רייף, רש"ס = S. C. Reif, *Sabbethai Sofer and His Prayer Book*, Cambridge =
1979

שטיינברג, משפט האורים = י' שטיינברג, משפט האורים, וילנה תרנ"ו
שרביט, אבות = ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות
ונספחים, ירושלים תשס"ד

שרביט, לשונה = ש' שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר-שבע
תשס"ו

שרביט, נוסחאותיה = ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות, עבודת
דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ו